

ZAMONAVIY ELEKTRON LUG'ATLAR YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Sodiqova Sevinch Aliyevna

O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Xorijiy til va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug'at tuzishning tarixiy bosqichlari, zamonaviy lug'atshunoslikning nazariy va amaliy asoslari hamda elektron lug'atlar yaratishda qanday tamoyillarga amal qilinishi kerakligi haqidagi soha olimlarining fikr va mulohazalari keltirib o'tilgan. Til aloqa vositasi va ijtimoiy madaniyatning aksi sifatida so'z va grammatika shaklida asosiy darajalarga ega.

Kalit so'zlar: lug'at, leksikografiya, bir tilli, ko'p tilli, elektron lug'atlar, foydalanuvchi, shakl, konsepsiya, zamonaviy texnologiyalar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ

Содыкова Севинч Алиевна

старший преподаватель кафедры иностранных языков и литературы факультета зарубежной филологии Национального университета Узбекистана, доктор философии по филологическим наукам

Аннотация. В этой статье представлены исторические этапы составления словаря, теоретические и практические основы современной лексики, а также мнения и мнения ученых отрасли о том, каким принципам следует следовать при создании электронных словарей. Язык как средство общения и отражение социальной культуры имеет базовые уровни в виде слов и грамматик.

Ключевые слова: словарь, лексикография, одноязычие, многоязычие, электронные словари, пользователь, форма, понятие, современные технологии.

THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF CREATING MODERN ELECTRONIC DICTIONARIES

Sodiqova Sevinch Aliyevna

senior teacher of the Department of Foreign Languages and Literature of the Faculty of Foreign Philology of the National University of Uzbekistan, doctor of philosophy in philological sciences

Annotation. This article cites the historical stages of dictionary construction, the theoretical and practical foundations of modern lexicography, and the opinions and opinions of scientists in the field of what principles should be followed when creating electronic dictionaries. Language as a means of communication and as a reflection of social culture has basic levels in the form of words and grammars.

Keywords: dictionary, lexicography, monolingual, multilingual, electronic dictionaries, user, form, concept, modern technologies.

Kirish. Leksikografiyaning fan sifatida rivojlanishi, birinchi navbatda, mamlakatlar, madaniyatlar va sivilizatsiyalar o'rtasida iqtisodiy, savdo, madaniy va diplomatik munosabatlarni o'rnatish uchun aloqa zarurati bilan bog'liq. Bunday ehtiyoj, o'z navbatida, tegishli lug'atlar yordamisiz mumkin bo'lmagan chet tillarini o'rganish uchun zarur shart bo'lib xizmat qildi. Lug'atlarga bo'lgan talab ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan madaniyatlararo aloqa zarurati bilan birga paydo bo'ladi. Binobarin, lug'atlarni tuzish amaliyoti qadimgi davrlardan kelib chiqqan va shu kungacha davom etmoqda, axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan takomillashtirish. Shunga ko'ra, u kengayadi va miqyosi, zamonaviy jamiyat hayotining turli sohalarida o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan lug'atlarni tuzish usullari optimallashtirilgan. Shu ma'noda lug'atlarni hayotning moddiy va ma'naviy tomonining keng ko'lamli ifodasi sifatida ko'rish mumkin alohida madaniyat va nomlangan qadriyatlarni keyingi avlodlarga o'tkazish usulidir.

Elektron lug'atlar garchi foydalanuvchilar doirasida anchayin mashhur bo'lsa-da, biroq olimlar orasida ushbu leksikografik mahsulotning dizayn bosqichlari haqida yagona nuqtayi nazar, yagona yondashuv yo'q. Boshqacha qilib aytganda, o'ziga xos texnik echimlarni o'z ichiga olgan elektron lug'atlar yaratish bosqichlari batafsilroq bayon etilgan bo'lib, aksar hollarda lug'at tuzish ma'lum bir nazariya emas, balki mavjud dasturiy qobiq orqali amalga oshiriladi. E'tibor qilish kerakki, lug'atni yaratish talablari

juda muhim bosqichlardan oldin keladi. Xususan, har qanday lug'atni tuzish analitik bosqichdan boshlanishi kerak. Bu ma'lum bir sohada leksikografik mahsulotlar maydonidagi haqiqiy vaziyatni va foydalanuvchilarning zaruriy ehtiyojlarini tahlil qilish, yangi lug'atni yaratish dolzarbligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash, uning parametrlarini tanlashga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish jarayonini qamrab oladi. Lug'at parametrlariga va uning yaratilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar orasida leksikografik va tashqi faktorlar mavjud bo'lib, bunda birinchi faktor lug'at foydalanuvchilarining ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq sanalsa, ikkinchi faktor haqiqiy sharoitlardan kelib chiqqan holda lug'at loyihasini yaratishni taqozo etadi.

Elektron lug'at leksikografik obyekt sanalib, shuning uchun uni yaratishda leksikografik birliklarni ta'riflashning umumiy tamoyillari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan, V. Dubichinskiy leksikografik tavsifning besh asosiy tamoyilini ajratadi. Bular quyidagilar:

1) leksikografik asarlarning uzluksizligi – ma'lum bir lug'at materialining bayoni doimo mavjud leksikografik an'analarga asoslanadi;

2) lug'atlar yaratishda subyektiv omil alohida ahamiyat kasb etadi;

3) o'zgarmas pragmatizm bilan bog'liqlik;

4) so'z turkumlarini tanlashda normativlikka asoslanish;

5) leksikografik asarlarning nazariy va amaliy xilma-xilligi.

Har qanday lug'atni loyihalashda muhim tipologik parametr funksional shartlilik hisoblanadi. V. Tabanakova va M. Kovyazinalarning fikricha, lug'atda dominant parametr to'rtta universal vazifani aks ettiradi: yozuv (axborot), tizimlashtirish, o'quv va normativlik (5,176).

V. Shirokovning qayd etishicha, an'anaviy tarzda lug'at yozuvi kamida ikki komponentli hisoblanadi, ya'ni u registr (chap) va interpretativ (o'ng) qismlardan iborat bo'ladi. Chap yoki ro'yxatga olish leksikografik qism bo'lib, odatda, leksikografiya obyektiga bo'lgan tilning har qanday birligi bu qismni aks ettirishi mumkin. Bunday lug'aviy birliklar majmuyi uning registrini belgilaydi. Lug'at yozuvining o'ng qismining tuzilishi va mazmuni lug'at turiga bog'liq bo'ladi: u tegishli ro'yxatga olish birligining lingvistik tavsifini beradi (uning ma'nosi, boshqa tillarga tarjima qilish, leksik, grammatik xususiyatlar va b.q.) yoki nimani anglatishi haqida turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi (2, 12).

Lug'atdagi ro'yxatga olish birliklari ko'plab tarkibiy va semantik aloqalar bilan bir-biriga o'zaro bog'langan bo'ladi va birgalikda tuzuvchilarning maqsadlarini amalga oshiradigan muayyan tizimni tashkil qiladi. Bundan tashqari, har qanday lug'atning lug'at maqolalari bir xil turdagi leksikografik tuzilmalarni tavsiflash uchun o'xshash sxemalarga ega bo'lishi kerak. Ro'yxatga olingan birliklarni tavsiflash qoidalari, metodlari va vositalari tizimi lug'atning asosini tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, V. Shirokovning ta'kidlashicha, lug'at yozuvining "chap" va "o'ng" qismlari atamaları shartli hisoblanadi, chunki lug'atlarning ayrim turlarida registr va interpretatsiya qismlari tuzilmalari elementlarining "almashinishi" yoki "aralashishi" uchrab turadi (2,13).

N. Sivakova elektron lug'atning gipermatnli tuzilishi "kompozitsion" atamasining an'anaviy tushunchasini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi, deb hisoblaydi. Elektron lug'at kontekstida kompozitsiyani lug'at menyusi yoki interfeysi deb atash mumkin. Ammo bu kompozitsiyani faqat "tashqi" identifikatsiyalash bo'lib qoladi. Foydalanuvchi shaxsiy so'rov yordamida lug'atning axborot zonalarini faollashtirish orqali o'zining kompozitsion echimini yaratishi mumkin (6,15).

I. Kudashevning so'zlariga ko'ra, lug'at tarkibini shakllantirishni mikrostatlar – lug'at birliklari yoki ular haqidagi ma'lumotlar qismini to'g'ri loyihalash orqali boshlash tavsiya etiladi. Bunda yaratuvchi mikrostatlarning tasnifini tuzadi, ularning mazmuni va tuzilishini loyihalashtiradi va ularni birlashtiradi. Tarjima korrespondensiyalari bo'lgan lug'aviy birliklarning mikrostatlari ko'p tilli lug'atda lug'atga kirishning juda ko'p turini hosil qiladi (1, 364).

Leksikograf V. Dubichinskiy ham lug'atga kirishni lug'atning eng muhim qismi deb hisoblaydi. Lug'atning mikrostrukturasi yoki murakkab lug'atga kirish modeli quyidagi komponentlarni o'z ichiga olishi mumkin: bosh birlik (so'z, ibora, morfema, frazeologiya va b.q.), grammatik xususiyatlar (nutqning bir qismi, jinsi, soni va h.k.), fonetik xususiyatlar (transkripsiya, intonatsiya), birlikning semantikasi (talqin, ta'rif, tarjima ekvivalenti, sinonimlar), frazeologik o'xshashliklar, so'z shakllanish xususiyatlari, etimologik va tarixiy xususiyatlar, foydalanish illyustratsiyalari (iboralar, jumlar, kotirovkalar), leksikografik belgilar (grammatik, semantik, uslubiy, emotsional-ekspressivlik, xronologik), referatlar, ensiklopedik ma'lumotlar (3, 44).

E. Karpilovskaya elektron (kompyuter) lug'atning maqola tuzilmasini unda tasvirlangan til obyektlari haqidagi ma'lumotni lug'atda aks ettirish, joylashtirish va grafik tasvirlash modeli deb hisoblaydi. Til ma'lumotlarini dasturiy joylashtirish prinsipi moslashuvchan model bo'lib, unda har bir axborot turiga alohida qism beriladi va bunday qismlarning mavjudligi (yoki aksi) juda muhim sanaladi. Bunday formatni ishlab chiqish ma'lumotlar bazasi va leksikografik protsessorni yaratish bilan birga, elektron lug'at tuzish jarayonining ajralmas qismi bo'lib xizmat qiladi (7, 49).

L. Belyayevaning fikricha, elektron lug'at ma'lumotlar bazasi bo'lib, unda har bir maqola guruhlashtirilgan matn sifatida taqdim etiladi. Bunday lug'at qat'iy tuzilishi va ma'lumotlarni ifodalashning yuqori darajada

rasmiylashtirilishi lozim (4,167). Elektron lug'atlar nisbatan yangi hodisa bo'lib, u tez rivojlanmoqda va keng foydalanuvchilar orasida mashhurlikka erishmoqda (1, 88).

Elektron lug'atlarni yaratishning nazariy va amaliy jihatlari allaqachon ko'plab zamonaviy olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, tarixiy jihatdan Alchina A., balog V., Baranov A., Belyaeva L., Dubichinskiy V., Karpilovskaya E., Kupriyanova E., Marchuk yu., Palkova A., Pastor V. va boshqalarning asarlarida yoritilgan asarlari alohida e'tiborga loyiqdir.

Kompyuterlar lug'atlarni yaratishda qo'llanila boshlagandan so'ng, elektron kompaniyalar tarjima qilish uchun cho'ntak gadjetlarini ishlab chiqish ustida ishlay boshladilar. Foydalanuvchilarga mo'ljallangan interfeyslarga ega bo'lgan birinchi elektron "lug'atlar" (LK-3000 va Kreyg M100) texnik jihatdan ko'chma elektron kalkulyatorlar va shaxsiy raqamli yordamchilarning avlodlari edi. 1976 yilda ishlab chiqilgan LK-3000 yoki Lexicon, va «Elektron lug'at va til tarjimoni» sifatida patentlangan ekranda ingliz va boshqa bir qator tillarning (fransuz, nemis, yunon, italyan, ispan) so'zlari o'rtasidagi yozishmalarni namoyish etdi.

Keyinchalik, Internet juda ko'p miqdordagi axborot resurslarini joylashtirishning yana bir markaziga aylandi. Dastlab, lug'atlarni ishlab chiqishga katta mablag' sarflagan noshirlar o'z mahsulotlarini internetda bepul tarqatishni xohlamadilar. Bundan tashqari, tadqiqotchilar onlayn almashish lug'atlarining qog'ozga nisbatan ishonchsizligini ta'kidladilar, chunki hech kim onlayn lug'atlar taqdim etgan ma'lumotlarning to'g'riligi uchun javobgar emas edi va veb-manzillar va sahifalar tarkibi doimiy ravishda o'zgarib turardi. Onlayn lug'atlar sonining ko'payishi va sifatining yaxshilanishi qisman o'zlarining onlayn mahsulotlari uchun haq olishni boshlagan yoki ularni jalb qilish uchun marketing vositasi sifatida qo'llagan noshirlar siyosatining o'zgarishi (CD yoki matnga elektron kirishni sotib olish - Oxford English Dictionary Online, Cambridge Dictionaries Online va boshqalar) bilan bog'liq edi. Ko'pgina nashriyotlar uchun umumiy amaliyot turli formatlarda o'z lug'atlarini taklif qilish edi: qog'oz, disk, onlayn.

2000-yillarning boshlarida yuqori tezlikdagi keng polosali texnologiyalardan foydalanish ko'plab oddiy foydalanuvchilar uchun ma'lumot olish imkoniyatini kengaytirdi. Internetda lug'atlarni rivojlantirishning yana bir tendentsiyasi ko'p funktsiyali ko'p tilli bepul to'ldirish lug'atlarini yaratish edi. Birinchi Wiktionary 2002 yilda ingliz tilida yaratilgan, uning sxemasi bo'yicha boshqa tillarning lug'atlari yaratilgan

Shunday qilib, tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, dastlab kompyuterlar faqat lug'atlarni tuzish jarayoniga yordam berishdi, so'ngra qog'oz ma'lumotlarini kompyuter muhitiga o'tkazishga yordam berishdi va nihoyat elektron lug'atlarni «noldan» tuzish uchun asos bo'lishdi (3, 45).

V. Pastor va A. Altsina bilan bugungi kunda terminologiya tarjimonlar ishining asosiy omili ekanligiga rozi bo'lish kerak. Ixtisoslashgan sohalarning rivojlanishi fan va texnologiyaning rivojlanishi bilan o'sib bormoqda va tarjimonlar matnning yuqori darajadagi ixtisoslashuvi bilan bog'liq muammolarni hal qilishlari kerak. Ushbu bozor talablari tarjimonlar nima uchun o'zlarining terminologik ehtiyojlarini tez va samarali qondirish uchun resurslarni qidirayotganliklarini tushuntiradi (4, 77).

Demak, elektron lug'at yaratish ichki va tashqi aloqalar yig'indisidagi murakkab tizimni loyihalash va uning tarkibiy qismlarini tashkil etishni o'z ichiga oladi. Shuning barobarida, ayni paytda elektron lug'atni loyihalash bosqichlarining yagona qat'iy tizimi mavjud emas. Shuningdek, elektron lug'at tuzishning muhim bosqichlari texnologik va konseptual bo'lib, bu tuzuvchidan alohida ahamiyatli yondashuvni talab qiladi. Aks holda zamonaviy leksikografiya talablariga javob bermaydigan mahsulot yaratilishiga olib kelishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, ta'lim jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan elektron lug'atlar ishlab chiqishda o'ta dolzarb bo'lib, tahliliy va konseptual bosqichdagi har qanday e'tiborsizlik, ehtiyotsizlik ta'lim resursidan foydalanishda didaktik tamoyillarning buzilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кудашев И. С. проектирование переводных словарей специальных словарей. Хельсинки, 2007.
2. Лингвистико-информатические студии: Празни украинского мовноинформатического Фонда Национальной академии наук Украины: 3-йild. лексикография Тлумачна. Книга 1. Киев, 2018.
3. Дубичинский В.В. Лексикография: навч.- метод. постиб. Харьков: НТУ «ХПИ», 2012.
4. Беляева Л.Н. Автоматизированная лексикография и потенциал прикладной лингвистики // Известия А. И. РГПУ имени Герцена. 2010.
5. Табакова В.Д., Ковязина М.А. Функциональная модель переводной специальной лексики. 2006.
6. Сивакова Н.А. Лексикографическое описание английских и русских фитонимов в электронном словаре: Автореф. дисс. К.ф.н. Тюмень, 2004.
7. Карпиловка Е.А. Введение в прикладную лингвистику: компьютерная лингвистика: учебное пособие. Донецк, 2006.